

De Nederlandse economie en de Tweede Wereldoorlog

In Nederland staat de Tweede Wereldoorlog, behalve als de periode van de jodenvervolgung, bekend als een periode van schrijnende armoede. Het Nederlandse volk was slachtoffer van de Duitse buur, die het zijn democratie ontnam, een dictatuur vestigde en een einde maakte aan 's lands welvaart. De economie stortte in doordat de bezetter arbeiders, machines en grondstoffenvoorraden aan het land onttrok. Bovendien namen de Duitsers grote delen van de productie mee. Inmiddels is duidelijk dat de economie in de eerste twee jaar van de bezetting een korte bloei doormaakte zoals deze die sinds de late jaren '20 niet meer had gekend.

De Nederlandse en Duitse economie zijn sinds het midden van de 19^e eeuw nauw verweven. Doordat het Nazi-regime streefde naar verregaande autarkie, kwam de economie van Nederland in de jaren '30 nooit geheel uit de depressie. In 1940, ten tijde van de Duitse inval, waren er nog 350 duizend werklozen, die met hun gezinnen bittere armoede leden. In december 1940 beweerde Hitlers Rijkscommissaris dr. Arthur Seyss-Inquart in een interview in de *Völkischer Beobachter* evenwel dat hij erin geslaagd was die werkloosheid op te lossen. Hij overdreef, maar had geen ongelijk. De werkloosheid in Nederland was zo goed als verdwenen en de gedwongen tewerkstelling in Duitsland – waaraan dit na de oorlog wel is toegeschreven – speelde nauwelijks rol. Degenen die in deze fase van de bezetting in Duitsland gingen werken, deden dat goeddeels vrijwillig. Doordat de deviezensgrens beter doorlaatbaar werd, konden grensarbeiders na mei 1940 hun loon weer in guldens omzetten, wat tienduizenden stimuleerden werk over de grens te aanvaarden. Een andere groep ging na enige aandrang zelfs in Duitsland wonen. Alles wees alles erop dat Duitsland de oorlog had gewonnen, zodat aanpassing van realiteitszin leek te getuigen. De groei van werkgelegenheid vond evenwel goeddeels in eigen land plaats. Vanaf juni 1940 tot de herfst van 1941 kenmerkte de economie zich door groei ten gevolge van grootschalige Duitse orders, die goeddeels uit de Nederlandse schatkist werden betaald of monetair werden gefinancierd. De bezetter gaf een krachtige Keynesiaanse impuls aan de economie, wat op kortte termijn bloei veroorzaakte, maar het financieringsprobleem werd naar de toekomst verschoven.

Waarom kreeg Nederland in deze periode van de bezetting zoveel meer orders dan andere West-Europese landen? Het antwoord op deze vraag hoort niet tot de Nederlandse, maar tot de Duitse geschiedenis. In Berlijn wilden zowel Göring als *General Georg*

Thomas de Nederlandse economie zoveel mogelijk inschakelen in hun oorlogsinspanning. Om te voorkomen dat Seyss-Inquart dat zou beletten, sloten zij een monsterverbond, waardoor zij in Den Haag al een kantoor hadden – een *Rüstungsinspektion* – voordat Seyss daar arriveerde. Die laatste had opdracht het Germaanse Nederland te winnen voor een samengaan met Duitsland. Uiteraard kon hij daarbij geen plunderende Berlijnse potentaten gebruiken. Om het paard van Troje van Göring en Thomas onschadelijk te maken, moest hijzelf de economie ten behoeve van Duitsland zien in te schakelen, er daarbij voor wakend Nederlanders te zeer tegen de haren in te strijken. Daartoe zette hij de *Zentralstelle für Öffentliche Aufträge* op, een organisatie die orders die de Duitse industrie niet aankon, naar Nederland doorsluisde. Die *Auftragsverlagerung* werd zo'n succes dat Göring soortgelijke instellingen – *Zentralauftragstellen* – in Brussel en Parijs zou opzetten.

Dat deze politiek in Nederland succesvol was, lag niet alleen aan de Duitse kant. In Nederland had in het kader van de oorlogsvoorbereiding enorme voorraden aangelegd. Doel daarvan was geweest de economie gaande te houden en het leger te bevoorraden in de maanden dat dit zich tegen het Duitse leger moest verweren. Londen had al vóór mei 1940 gewaarschuwd dat omvangrijke grondstoffenvoorraden Duitsland in de kaart speelden. Inderdaad verwierf Berlijn bij de inval enorme voorraden, waaronder voldoende aardolie om het hele *Reich* en zijn legers 100 dagen te voorzien. Naast de voorraden speelde dat er in 1940 vele bedrijven weer aan de slag wilden. Dat het bedrijfsleven daar gemakkelijker in was dan in België, had behalve met de andere ervaring in '14-'18, te maken met het feit dat het familiebedrijf in Nederland dominant was. Overal waren betrekkelijk kleine ondernemers bevreesd orders te weigeren, omdat zij niet van hun concurrent op aan konden. Wat zou er van hun bedrijf worden als zij orders weigerden, terwijl hun concurrent die zonder scrupules aanvaardde. Dit *Prisoners Dilemma* maakte een principiële houding onmogelijk. In België besloten enige leiders van holdings in overleg welke orders wel en welke niet werden aanvaard. Een houding als in Nederland viel in België echter in de textielsector waar te nemen, een bedrijfstak waar, net als in Nederland, het familiebedrijf dominant was.

Tenslotte had de vooroorlogse Nederlandse regering voedselvoorziening en distributie modelmatig voorbereid. De landbouw werd planmatig getransformeerd van een sector die geïmporteerde grondstoffen omzette in exportproducten, naar een op de thuismarkt gerichte, basisvoedselproducerende bedrijfstak. Anders dan in België of Frankrijk waren er daarom tot 1944 veel klachten over weinig vlees en vet, maar kwam niemand iets tekort. Integendeel, de naar schatting 1,5 miljoen mensen uit gezinnen waarvan de man vóór 1940

werkloos was, gingen er op vooruit. Natuurlijk waren er klachten over het rantsoen, maar die kwamen uit burgerlijk milieus, waar men gewend was aan een vet en copieus dieet.

Tot 1942 resulteerde de groei in hogere werkgelegenheid en hogere winsten. Ook de investeringen in de industrie, die na 1929 waren stilgevallen, kwamen weer opgang. De bezetting was slechts weinigen welkom, maar het leven ging zijn gang. Veel meer dan uithuilen en de boel weer oppakken, leek er niet te doen. De buitenwereld was onrechtvaardig, maar de huiselijke omstandigheden waren nog redelijk. In Nederland valt sterk waar te nemen dat mensen zich afsloten van de buitenwereld en zich in de privé-sfeer terugtrokken. De materiële voorziening – en daarmee de privé omstandigheden – waren zodanig, dat er weinig aanleiding was tot verzet. Pas in 1942 veranderde dit. Met het de aanstelling van Albert Speer ging de materiële verzorging er in bezet gebied scherp op achteruit. Door de wijze waarop deze de economie, ook die in bezet gebied, naar zijn hand zette, waren het niet langer de Duitse autoriteiten in Den Haag die het voor het zeggen hadden, maar zwaaide Berlijn de scepter. De beslissingsmacht over de economie verplaatste zich van een functionaris die voor rust en het winnen van de bevolking moest zorgen, naar een functionaris die een maximale bijdrage van het bezette land aan de Duitse oorlogsinspanning wilde. Wel bleef de voedselvoorziening behoorlijk, maar doordat de bezetter nu alle productie die niet noodzakelijk was voor het instandhouden van de samenleving aan het land werd onttrokken en de productie die daar niet geschikt voor verboden werd, ging de materiële verzorging er scherp op achteruit. Arbeiders tussen de 18 en de 45 jaar, die niet aantoonbaar in Nederland nodig waren, werden met *Arbeitseinsatz* in Duitsland bedreigd, een land waar de geallieerde bommenwerpers, die men haast dagelijks zag overvliegen, naar toe gingen. Er was nauwelijks iemand die nog naar dat land wilde, of zijn zoon, broer of man wilde laten gaan. Velen doken onder, waardoor de uittocht van 240 duizend man naar Duitsland leidde tot een verlies aan arbeidskrachten van naar schatting 500 duizend. Het bruto binnenlands product, dat in 1941 nog 7% boven het niveau van 1938 uitkwam, daalde in 1942 tot enige procenten beneden dat niveau. Het nationaal inkomen, dat door het wegvallen van de koloniën en de Amerikaanse beleggingen al in 1941 op het niveau van 1938 bleef steken, dook daar nu 7% onder. Viel dat nog mee, doordat de bezetter een stijgend deel van de productie meenam, daalde al in 1941 het beschikbaar nationaal inkomen tot 18% beneden dat van 1938. Door een sterk progressief belastingstelsel en de al voor de oorlog aangekondigde kinderbijslag, viel deze klap op te vangen. In 1942 daalde het beschikbaar nationaal inkomen echter tot 56% van 1938 en in 1943 tot 50%. De productie bleef redelijk op peil, maar de bezetter nam steeds meer mee.

Vanaf 1942 veranderde de verhouding tussen Nederlanders en de bezetter. Enerzijds speelde de eerste grote geallieerde overwinningen daarbij een rol, maar bovendien werd de bezetting nu bedreigend voor elke familie. Mannen konden worden opgeroepen voor werk in Duitsland en voelden zich bedreigd. Bovendien ontstonden er op het gebied van kleding, schoeisel, brandstof en huisvesting grote tekorten. Het ergst was echter het gebrek aan zeep, waardoor de hygiënische situatie beneden een aanvaardbaar peil daalde. Vanaf 1942 nam de bezetting ook voor het niet-joodse deel van de bevolking een grimmiger wending. De opstandigheid en het verzet namen nu toe.

Werkelijk levensbedreigend werd de situatie in 1944. Toen mislukte de geallieerde aanval bij Arnhem, waardoor het verstedelijkte Westen van het land geïsoleerd raakte. De bevolking ging een winter tegemoet van hongersnood en kou. Het distributieapparaat bleek hiertegen niet bestand, zodat voedsel nog slechts te krijgen viel door langs boerderijen te schuimen, waar tegen woekerprijzen aardappelen of suikerbieten werden verkocht. Doordat de bezetter elk gezag kwijt was, kon deze zich nog slechts handhaven door terreur. In elke Nederlandse stad treft zijn monumenten te vinden waarmee eraan herinnerd wordt hoe in winter van 1944-'45 verzetstrijders of zelfs van toevallig in de buurt zijnde burgers zonder enige vorm van proces zijn geëxecuteerd. De herinnering aan deze maanden heeft het beeld van de Tweede Wereldoorlog lange tijd bepaald. Niettemin was na de bevrijding de situatie weer redelijk snel op orde. De grote investeringen in de jaren 1940-'42 speelden hierbij een rol. Anders dan meestal gedacht, was de industriële capaciteit, ondanks de Duitse plunderingen, gegroeid.

Tabel 1: *Werknemers in loondienst. Volledige arbeidsplaatsen 1938-1948*

	Aantallen in duizenden							Index
	Landbouw	Industrie	Diensten	Overheid	Totaal	Arbeids- inzet	Totaal generaal	
1938	123	856	470	157	1606	8	1614	100
1939	125	908	475	177	1685	13	1698	105
1940	123	904	454	203	1685	74	1759	109
1941	139	987	482	256	1863	134	1997	124
1942	164	915	490	271	1840	254	2094	130
1943	184	830	491	265	1769	376	2145	133
1944	184	759	491	249	1683	383	2066	128
1945	184	689	491	332	1696	--	1696	105
1946	149	968	530	358	2004	--	2004	124
1947	137	1103	588	333	2161	--	2161	134
1948	133	1227	649	354	2362	--	2362	146

Tabel 2: *Productie (BBP), netto nationaal inkomen en beschikbaar nationaal inkomen (nationaal inkomen na onttrekkingen door de bezetter) in miljoenen gulden .*

	BBP	Netto nat. inkomen	Beschikbaar nationaal inkomen	Beschikbaar NI Index
1938	5709	6017	6019	100
1939	6098	6389	6390	106
1940	6045	6011	5603	93
1941	6118	6099	4960	82
1942	5579	5597	3391	56
1943	5507	5565	3012	50
1944	4991	5040	2907	48
1945	4890	4940	4549	76
1946	5960	6022	6022	100
1947	6672	6710	6710	111
1948	7330	7351	7351	122